

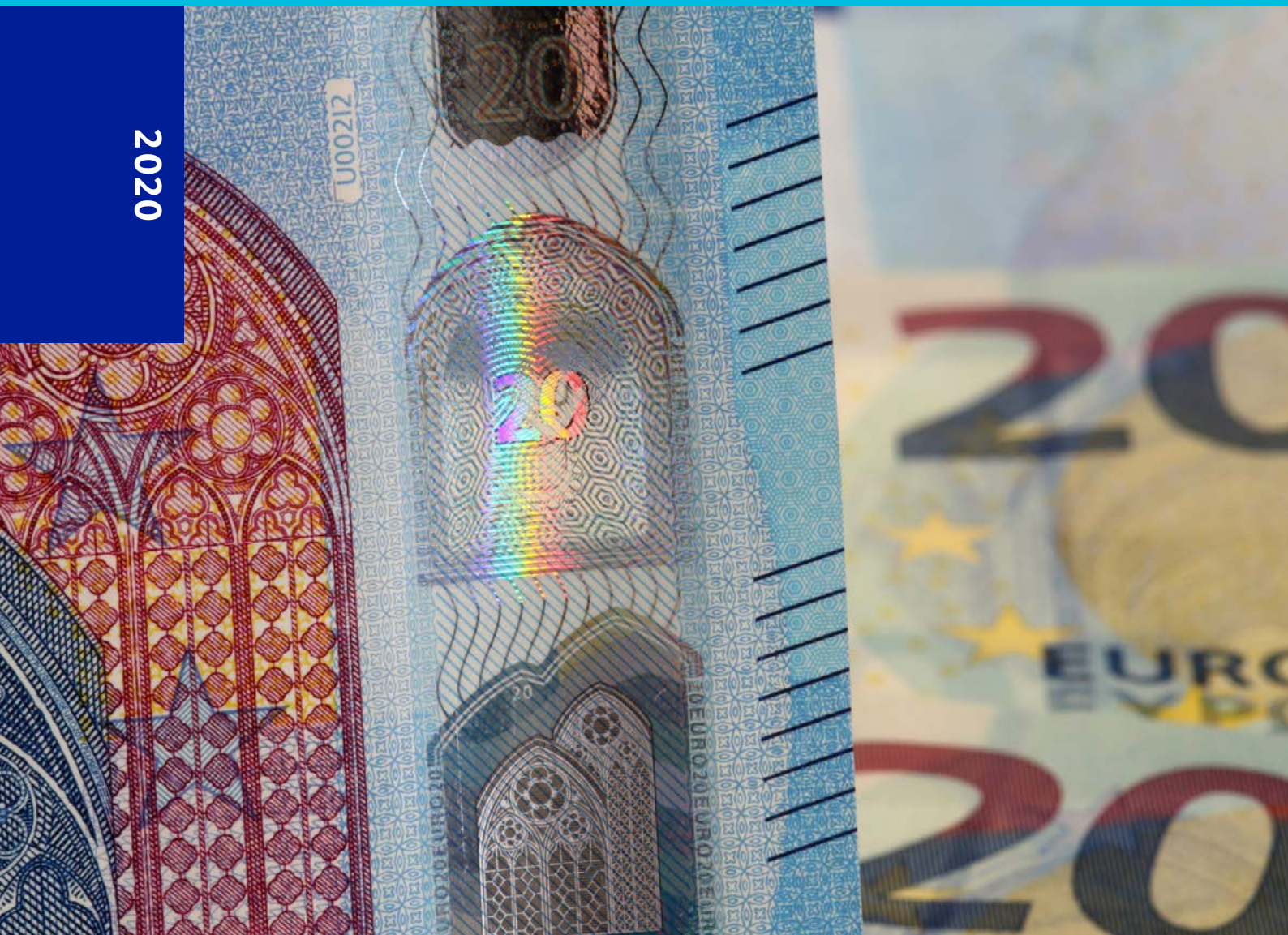

Resultaten verantwoordingsonderzoek 2019

Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad (IIB)

Rapport bij het jaarverslag

2020

Resultaten verantwoordingsonderzoek 2019 Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad (IIB)

Rapport bij het jaarverslag

Vooraf

Verstrekkende invloed coronavirus raakt ook het werk van de Algemene Rekenkamer

Nederland is met de rest van de wereld sinds begin dit jaar in de greep geraakt van het coronavirus – SARS-CoV-2, dat de ziekte COVID-19 veroorzaakt. De maatregelen die sinds maart zijn genomen, hebben grote impact gehad op het dagelijks leven van alle Nederlanders. Ook op de werkvloer van de Algemene Rekenkamer zijn deze maatregelen voelbaar.

Ieder jaar ronden wij in maart en april het verantwoordingsonderzoek af naar de inkomsten en uitgaven van het Rijk in het voorgaande jaar. Het is onze wettelijke taak om erop toe te zien dat de rijksoverheid publiek geld rechtmatig, doelmatig en doeltreffend int en besteedt. Als de Algemene Rekenkamer een verklaring van goedkeuring geeft, kunnen de Staten-Generaal vervolgens het kabinet decharge verlenen. Ons verantwoordingsonderzoek neemt meer dan een jaar in beslag en is dan ook al in de eerste maanden van 2019 begonnen. Het beschrijft de situatie bij de ministeries van vóór de komst van corona naar Nederland. Toen in Nederland de maatregelen tegen het coronavirus van kracht werden en het kabinet alle aandacht moest richten op crisisbeheersing, viel dat samen met het moment waarop wij onze bevindingen moesten voorleggen aan de ministers. Daarbij gaat het om conclusies over feiten die in 2019 plaatsvonden. Die conclusies veranderen niet vanwege de ernstige ontwikkelingen in 2020.

Onder deze moeilijke omstandigheden waren de betrokken ministers desondanks in de gelegenheid te reageren op onze conclusies en aanbevelingen. Dit illustreert dat ons democratisch systeem, waarvan de onafhankelijke controle van de Algemene Rekenkamer deel uitmaakt, blijft functioneren. Zelfs onder de uitzonderlijke omstandigheden van het voorjaar van 2020.

Verantwoordingsonderzoek 2019

De Algemene Rekenkamer doet ieder jaar onderzoek naar de verantwoording die ministers in hun jaarverslagen afleggen over hun bestedingen, hun bedrijfsvoering en hun beleid. Dit noemen we het verantwoordingsonderzoek. Onze centrale vragen in dit jaarlijkse verantwoordingsonderzoek zijn:

- Is het geld in het afgelopen jaar besteed volgens de regels?
- Waren de zaken op het departement goed geregeld?
- Heeft het gevoerde beleid de gewenste resultaten opgeleverd?

Op basis van deze vragen beschrijven wij per begrotingshoofdstuk of de verantwoordelijke ministers hun zaken op orde hebben. Vanuit onze wettelijke taak geven wij daarbij ook oordelen over de financiële informatie en de totstandkoming van de beleids- en bedrijfsvoeringsinformatie in de jaarverslagen van de ministers en over de kwaliteit van de bedrijfsvoering zelf. Met een verklaring van goedkeuring van de Algemene Rekenkamer kunnen de Staten-Generaal per begrotingshoofdstuk decharge verlenen aan de minister.

Dit rapport heeft betrekking op het *Jaarverslag 2019* van begrotingshoofdstuk IIB over de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad. Dit begrotingshoofdstuk valt onder de verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Onze overige publicaties in het kader van het verantwoordingsonderzoek 2019 vindt u op www.rekenkamer.nl/verantwoordingsonderzoek2019.

Hier vindt u ook ons rapport *Staat van de rijksverantwoording 2019*. Hierin nemen wij de goedkeuring van de Rijksrekening op. Ook bevat deze publicatie een overkoepelende uiteenzetting over het verantwoordingsonderzoek 2019.

Inhoud

1	Onze conclusies	6
2	Feiten en cijfers	10
3	Financiële informatie	12
	3.1 Oordeel over de financiële verantwoordingsinformatie	12
4	Bedrijfsvoering	16
	4.1 Ontwikkelingen in de bedrijfsvoering	16
	4.2 Oordeel over de bedrijfsvoering	17
	4.3 Onvolkomenheden	17
	4.4 Belangrijke risico's en aandachtspunten bedrijfsvoering	24
	4.5 Oordeel over de totstandkoming bedrijfsvoeringsinformatie	27
5	Beleidsresultaten	28
	5.1 Oordeel over de totstandkoming beleidsinformatie	28
6	Reactie minister en nawoord Algemene Rekenkamer	29
	6.1 Reactie minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties	29
	6.2 Nawoord Algemene Rekenkamer	31
	Bijlage 1 – Overzicht fouten en onzekerheden de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad 2019	32
	Bijlage 2 – Over het verantwoordingsonderzoek	35
	Bijlage 3 – Eindnoten	38

1 Onze conclusies

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) is verantwoordelijk voor het beheer van de begroting van de overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad. De overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad voeren vanuit hun grondwettelijk onafhankelijke rol zelf het beheer over hun begroting of hun begrotingsdeel.

Wij stellen vast dat bij alle overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad verbeteringen nodig zijn in het financiële beheer en het inkoopbeheer.

Specifiek is verbetering nodig op de volgende onderdelen:

- verplichtingen boeken op het juiste moment en voor het juiste bedrag;
- prestatieverklaringen voor ontvangen goederen en diensten onderbouwen;
- zichtbaar maken van de aansluiting tussen contracten en facturen;
- rechtmatig inkopen en contracten tijdig verlengen;

Daarnaast vragen wij aandacht voor verbetering van de informatiebeveiliging. Hoewel wettelijk niet verplicht streven de overige Hoge Colleges van Staat ernaar om voor informatiebeveiliging te voldoen aan de normen uit de *Baseline Informatiebeveiliging Rijksdienst* (BIR2017) en sinds 1 januari 2020 aan de *Baseline Informatiebeveiliging Overheid* (BIO).

De Hoge Colleges van Staat zijn organisaties die staatsrechtelijk een onafhankelijke positie hebben. Dit betekent dat zij zelf verantwoordelijk zijn voor hun beheer. De Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad zijn echter relatief kleine organisaties waarbij niet altijd specifieke expertise aanwezig is. Wij bevelen de Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad aan om meer met elkaar samen te werken op bedrijfsvoeringsonderdelen als inkopen, financiële administratie en informatiebeveiliging. Samenwerking kan voordelen bieden, zowel financieel als voor de continuïteit en kwaliteit van dienstverlening, zonder afbreuk te doen aan de positie en de eigen beheer-verantwoordelijkheid van deze organisaties. Daarnaast bevelen wij aan om waar nodig specifieke kennis en ondersteuning te vragen, bijvoorbeeld aan de minister van BZK.

In het begrotingshoofdstuk IIB gaat het in relatie tot de rijksbegroting niet om veel geld. Ook voor deze kleine organisaties geldt echter dat het financieel beheer en de bedrijfsvoering op orde moeten zijn. Wij kijken daarom met dezelfde bril en met dezelfde normen naar deze organisaties als naar de departementen. In onze oordelen wegen we de omvang van de geldstromen in relatie tot de omvang van de organisatie mee.

Raad van State

Wij constateren over 2019 bij de Raad van State risico's op het gebied van informatiebeveiliging. Vooral het autorisatiebeheer, het leveranciersmanagement, de beschikbare capaciteit en de risicoanalyses moeten verbeterd worden. Daarom beoordelen wij de informatiebeveiliging bij de Raad van State over 2019 als een onvolkomenheid.

Wij stellen vast dat de Raad van State meer aandacht moet besteden aan het onderbouwen van prestatieverklaringen. Ook moet de aansluiting tussen contracten en facturen beter zichtbaar gemaakt worden. Het verplichtingenbeheer merken wij aan als aandachtspunt, omdat de Raad van State niet alle verplichtingen tijdig en juist boekt. Deze fouten werden niet opgemerkt door de interne controle, maar door ons en de Auditdienst Rijk (ADR).

Algemene Rekenkamer

Bij de Algemene Rekenkamer stellen wij vast dat het aandachtspunt uit 2018 over het verplichtingen- en vorderingenbeheer is opgelost. Wel constateren wij dat de Algemene Rekenkamer meer oog moet hebben voor het onderbouwen van prestatieverklaringen en de aansluiting tussen contracten en facturen beter zichtbaar moet maken.

Nationale ombudsman

De Nationale ombudsman had in 2019 de informatiebeveiliging niet op orde. Bij de Nationale ombudsman constateren wij risico's op alle 4 de elementen van informatiebeveiliging governance, inrichting van de organisatie, risicomangement en incidentmanagement. Daarom merken wij de informatiebeveiliging van de Nationale ombudsman aan als een onvolkomenheid.

De Nationale ombudsman moet daarnaast meer aandacht besteden aan het onderbouwen van prestatieverklaringen. Tot slot is een aantal contracten niet tijdig verlengd en is een aantal verplichtingen in het verkeerde begrotingsjaar geboekt.

Kanselarij der Nederlandse Orden

De Kanselarij der Nederlandse Orden heeft in 2016 een aanbesteding gedaan voor een nieuw IT-systeem voor de aanvraag, verwerking en archivering van verzoeken voor het toekennen van Koninklijke onderscheidingen. Wij zien dat het project vertraging heeft opgelopen, dat de kosten hoger zijn dan geraamd en dat een deel van de kosten onrechtmatig is. We zien ook dat de Kanselarij om het project te beheersen steun heeft gezocht bij de Haagse Inkoop Samenwerking (HIS) en bij externe inhuurmedewerkers. Wij merken het IT-beheer over 2019 aan als aandachtspunt.

Kabinet van de Gouverneur van Aruba

De ontvangsten van het Kabinet van de Gouverneur van Aruba bestaan uit leges voor de afgifte van paspoorten, nooddocumenten en visa en uit ingediende verzoeken om optie en naturalisatie. Bij de ontvangsten kon de ADR geen aansluiting maken tussen de gegevens van het kabinet en de gegevens van de Rijksdienst voor Identiteitsgegevens (RvIG).

De ontvangsten zijn voor ons daarom onzeker.

Kabinet van de Gouverneur van Curaçao en Sint-Maarten

Bij de Kabinetten van de Gouverneur van Curaçao en Sint-Maarten kreeg de ADR na herhaaldelijke verzoeken geen of onvoldoende documenten aangeleverd om betalingen te onderbouwen, bijvoorbeeld omdat documenten niet meer vindbaar waren. Documenten die wel werden aangeleverd gaven onvoldoende informatie voor de ADR. Bij de ontvangsten (paspoortleges en naturalisatiegelden) kreeg de ADR net als bij het Kabinet van de Gouverneur van Aruba tegenstrijdige informatie van de kabinetten en van de RvIG. Bij het Kabinet van de Gouverneur van Curaçao kon de ADR voor geen enkele van de ontvangsten en uitgaven vaststellen dat deze kloppen. Bij het Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten kon de ADR eveneens voor geen enkele van de ontvangsten en uitgaven vaststellen dat deze kloppen, met uitzondering van de salarissen. Wij merken daarom het financieel beheer bij het Kabinet van de Gouverneur van Curaçao en bij het Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten aan als onvolkomenheid.

Kiesraad

Bij de Kiesraad hebben wij geen bevindingen.

Verder in het rapport

In de volgende hoofdstukken werken we de conclusies verder uit:

- Hoofdstuk 2, 'Feiten en cijfers': hierin geven we een korte beschrijving van het begrotingshoofdstuk IIB en de financiële omvang van het begrotingshoofdstuk waarover wij ons oordeel geven.
- Hoofdstuk 3, 'Financiële informatie': hierin geven wij ons oordeel over de financiële informatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad. Wij hebben vastgesteld dat de financiële verantwoordingsinformatie op totaalniveau rechtmatig, betrouwbaar en ordelijk is. Op artikelniveau is ons oordeel dat de financiële verantwoordingsinformatie rechtmatig, betrouwbaar en ordelijk is met uitzondering van 3 gevallen waarin de tolerantiegrens is overschreden.
- Hoofdstuk 4, 'Bedrijfsvoering': hierin geven wij ons oordeel over de bedrijfsvoering van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad. In 2019 hebben wij 4 onvolkomenheden geconstateerd. De onvolkomenheden hebben

betrekking op de informatiebeveiliging bij de Raad van State en bij de Nationale ombudsman, het financieel beheer bij Kabinet van de Gouverneur van Curaçao en het financieel beheer bij het Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten. Dit zijn nieuwe onvolkomenheden ten opzichte van 2018. In dit hoofdstuk staan naast de onvolkomenheden ook de belangrijke risico's en aandachtspunten ten aanzien van de bedrijfsvoering.

- Hoofdstuk 5, 'Beleidsresultaten': hierin geven wij ons oordeel over de totstandkoming van de informatie die in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is opgenomen over het gevoerde beleid.
- Hoofdstuk 6, 'Reactie van de minister en nawoord Algemene Rekenkamer': hierin vatten we de reactie samen die we op 11 mei 2020 ontvingen van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De minister geeft in haar reactie aan dat in 2020 in het overleg van de Hoge Colleges van Staat zal worden nagegaan welke vorm van samenwerking op de overige te onderscheiden onderdelen van de bedrijfsvoering passend en gewenst is. Daarnaast geeft zij aan dat de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad onze bevindingen grotendeels herkennen.
- In ons nawoord constateren wij dat de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad inmiddels verbetertrajecten hebben aangekondigd of al zijn gestart om op de genoemde terreinen verbeteringen door te voeren. Over het verslagjaar 2020 zullen wij de verdere ontwikkelingen op deze terreinen volgen.

2 Feiten en cijfers

Begrotingshoofdstuk IIB heeft betrekking op 4 Hoge Colleges van Staat. Het gaat om:

- de Raad van State;
- de Algemene Rekenkamer;
- de Nationale ombudsman;
- de Kanselarij der Nederlandse Orden.

Nederland kent nog 2 Hoge Colleges van Staat: de Eerste Kamer en Tweede Kamer, samen de Staten-Generaal. Zij hebben een eigen hoofdstuk binnen de rijksbegroting: hoofdstuk IIA. Daarom worden de 4 bovengenoemde organisaties in hoofdstuk IIB aangeduid als 'Overige Hoge Colleges van Staat'.

Hoofdstuk IIB heeft naast de Overige Hoge Colleges van Staat ook betrekking op 3 Kabinetten en de Kiesraad:

- het Kabinet van de Gouverneur van Aruba;
- het Kabinet van de Gouverneur van Curaçao;
- het Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten;
- de Kiesraad.

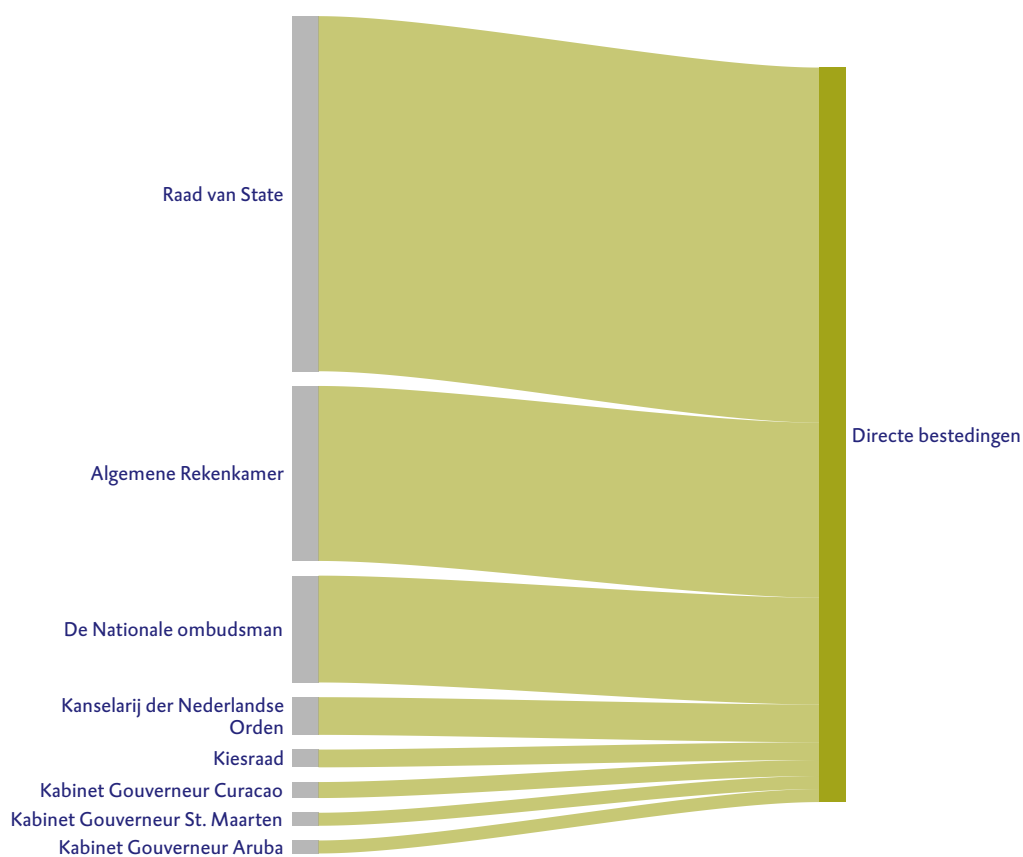
Elk Hoog College van Staat, elk Kabinet en de Kiesraad hebben een specifieke positie in ons staatsbestel en zij functioneren in een eigen (grond)wettelijke en bestuurlijke context. Naar aanleiding van de wijziging in de Comptabiliteitswet 2016, waarin de Kiesraad de status van college heeft gekregen, is 'artikel 9 Kiesraad' met ingang van het begrotingsjaar 2018 aan begrotingshoofdstuk IIB toegevoegd. Daarmee is de Kiesraad uit het begrotingshoofdstuk van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) gehaald. De genoemde organisaties voeren zelf het beheer over hun begrotingsdeel, ook al is de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties op grond van artikel 4.4 van de Comptabiliteitswet 2016 verantwoordelijk voor het beheer van de begroting van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad als geheel. Over de inhoud van dat beheer bestaan afspraken met de minister, waarin recht wordt gedaan aan hun staatsrechtelijke positie. In financieel opzicht gaat het per organisatie om relatief geringe uitgaven ten opzichte van het geheel van uitgaven op de rijksbegroting.

De uitgaven van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad beslaan 0,05% van de totale rijksuitgaven over 2019. Zij hebben in 2019 uitgaven gedaan voor € 134,0 miljoen. Daarnaast zijn verplichtingen aangegaan voor € 140,0 miljoen. De ontvangsten bedroegen € 6,2 miljoen.

Tabel 1 De Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad (IIB)
in cijfers in miljoenen € en aantallen fte's

	2017	2018	2019
Verplichtingen	110	128	140
Uitgaven	113	125	134
Ontvangsten	6	6	6
Fte's	973	1010	1042

De uitgaven van de overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad bestaan alleen uit directe bestedingen

Figuur 1 Uitgaven Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en Kiesraad 2019

De toerekening van de begrotingsartikelen naar de financiële instrumenten is gebaseerd op gegevens van het Ministerie van Financiën. De Algemene Rekenkamer heeft deze gegevens niet gecontroleerd.

3 Financiële informatie

In dit hoofdstuk bespreken we de resultaten van ons onderzoek naar de financiële verantwoordingsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad.

Wij maken in ons onderzoek gebruik van de internationale controlestandaarden voor rekenkamers (International Standards of Supreme Audit Institutions, 'ISSAIs'). We houden daarbij rekening met het controlebestel waarin de Auditdienst Rijk (ADR) als intern controleur het jaarverslag certificeert. Voor haar bestuurlijk oordeel maakt de Algemene Rekenkamer daarom zoveel mogelijk gebruik van de resultaten van de werkzaamheden van de ADR conform de Comptabiliteitswet 2016.

Als gevolg van de invloed van het coronavirus op de (werk)omstandigheden heeft de Algemene Rekenkamer een beperkt deel van de werkzaamheden risicogericht moeten bijstellen in de afrondende fase van de controle. Die bijstelling heeft betrekking op de controle van delen van de saldibalans en de toets op de verslaggevingsvereisten. Echter, door mede gebruik te maken van de werkzaamheden van de Auditdienst Rijk in aanvulling op onze eigen werkzaamheden gedurende het jaar, hebben wij een voldoende basis voor onze financiële oordelen.

We geven in § 3.1 een oordeel over de rechtmatigheid, betrouwbaarheid en ordelijkheid van de financiële verantwoordingsinformatie op totaalniveau en op artikelniveau.

Geconstateerde fouten en onzekerheden in de verplichtingen en in de uitgaven/ontvangsten staan in afzonderlijke overzichten in bijlage 1.

3.1 Oordeel over de financiële verantwoordingsinformatie

In deze paragraaf geven wij ons oordeel over de financiële verantwoordingsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad.

De financiële verantwoordingsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad voldoet op totaalniveau aan de daaraan te stellen eisen, zoals opgenomen in de Comptabiliteitswet 2016 en de Rijksbegrotingsvoorschriften 2020. Wel hebben we fouten en onzekerheden gevonden die de tolerantiegrens op artikelniveau overschrijden.

3.1.1 Oordeel rechtmatigheid financiële verantwoordingsinformatie

Wij hebben de rechtmatigheid van de financiële verantwoordingsinformatie onderzocht.

De financiële verantwoordingsinformatie in *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is op totaalniveau rechtmatig. Wij geven dit oordeel onder het voorbehoud dat de Staten-Generaal goedkeuring zullen verlenen aan de slotwetmutaties waarin alle geraamde uitgaven, verplichtingen en ontvangsten uit de begroting van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad (begrotingshoofdstuk IIB) in overeenstemming zijn gebracht met de uiteindelijk gerealiseerde bedragen.

Voorbehoud slotwetmutaties – nog door de Staten-Generaal te autoriseren budgetten

Het bedrag aan verplichtingen dat in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is opgenomen omvat in totaal € 4,4 miljoen aan overschrijdingen op de begrotingsartikelen 1, 2, 4 en 6. Het bedrag aan uitgaven omvat in totaal € 0,4 miljoen aan overschrijdingen op de begrotingsartikelen 3, 6 en 9.

Gaan de Staten-Generaal niet akkoord met de daarmee samenhangende slotwetmutaties, dan moeten wij onze oordelen over de financiële verantwoordingsinformatie mogelijk herzien.

3.1.2 Oordeel betrouwbaarheid en ordelijkheid financiële verantwoordingsinformatie

Wij hebben de betrouwbaarheid en ordelijkheid van de financiële verantwoordingsinformatie onderzocht.

De financiële verantwoordingsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is op totaalniveau betrouwbaar en ordelijk en voldoet aan de regels voor het inrichten van de jaarverslagen.

3.1.3 Oordeel rechtmatigheid financiële verantwoordingsinformatie op artikelniveau

Wij hebben ook op artikelniveau de rechtmatigheid van de financiële verantwoordingsinformatie onderzocht.

De financiële verantwoordingsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is op artikelniveau rechtmatig met uitzondering van artikelen 4, 7 en 8. In deze artikelen hebben we fouten en onzekerheden geconstateerd in de rechtmatigheid van de verantwoording van de uitgaven, ontvangsten en de verplichtingen die de artikelgrens overschrijden.

Fouten en onzekerheden in de rechtmatigheid van begrotingsartikel 4 Kanselarij der Nederlandse Orden

De tolerantiegrens voor fouten en onzekerheden met betrekking tot de rechtmatigheid van de verplichtingen op artikel 4 is overschreden. Het gaat om een fout en een onzekerheid

van in totaal € 1,6 miljoen. De fout (€ 0,8 miljoen) wordt veroorzaakt doordat de Kanselarij contracten met ingehuurde IT-medewerkers heeft verlengd terwijl dat niet meer mocht. De onzekerheid (€ 0,8 miljoen) wordt veroorzaakt doordat door wezenlijke wijzigingen de huidige waarde van het contract met de IT-leverancier zodanig is toegenomen ten opzichte van de oorspronkelijke contractwaarde, dat leveranciers aan wie de opdracht niet is gegund benadeeld kunnen zijn. Volgens ons waren deze wijzigingen te voorzien geweest.

Fouten en onzekerheden in de rechtmatigheid van begrotingsartikel artikel 7 Kabinet van de Gouverneur van Curaçao

De tolerantiegrens voor fouten en onzekerheden met betrekking tot de rechtmatigheid van de verantwoording van de uitgaven en ontvangsten op artikel 7 is overschreden. Het gaat om een onzekerheid van € 3,0 miljoen waarvan € 2,9 miljoen in de uitgaven en € 0,1 miljoen in de ontvangsten. Deze wordt veroorzaakt doordat documenten ontbreken om de rechtmatigheid van de uitgaven en ontvangsten te kunnen vaststellen.

Fouten en onzekerheden in de rechtmatigheid van begrotingsartikel artikel 8 Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten

De tolerantiegrens voor fouten en onzekerheden met betrekking tot de rechtmatigheid van de verantwoording van de uitgaven en ontvangsten op artikel 8 is overschreden. Het gaat om een onzekerheid van € 0,8 miljoen waarvan € 0,7 miljoen in de uitgaven en € 0,1 miljoen in de ontvangsten. Deze wordt veroorzaakt doordat documenten ontbreken om de rechtmatigheid van de uitgaven en ontvangsten te kunnen vaststellen.

3.1.4 Oordeel betrouwbaarheid en ordelijkheid financiële verantwoordingsinformatie op artikelniveau

Wij hebben ook op artikelniveau de betrouwbaarheid en ordelijkheid van de financiële verantwoordingsinformatie onderzocht.

De financiële verantwoordingsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is op artikelniveau betrouwbaar en ordelijk en voldoet aan de regels voor het inrichten van de jaarverslagen met uitzondering van artikel 7 en 8. In deze artikelen hebben we fouten en/of onzekerheden geconstateerd in de betrouwbaarheid en ordelijkheid van de verantwoording van de uitgaven en ontvangsten die de artikelgrens overschrijden.

Fouten en onzekerheden in de betrouwbaarheid en ordelijkheid van begrotingsartikel artikel 7 Kabinet van de Gouverneur van Curaçao

De tolerantiegrens voor fouten en onzekerheden met betrekking tot de betrouwbaarheid en ordelijkheid van de verantwoording van de uitgaven en ontvangsten op artikel 7 is overschreden. Het betreft een onzekerheid van € 3,0 miljoen waarvan € 2,9 miljoen in de

uitgaven en €0,1 miljoen in de ontvangsten. Deze wordt veroorzaakt doordat documenten ontbreken om de betrouwbaarheid en ordelijkheid van de verantwoording van de uitgaven en ontvangsten te kunnen vaststellen.

Fouten en onzekerheden in de betrouwbaarheid en ordelijkheid van begrotings-artikel artikel 8 Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten

De tolerantiegrens voor fouten en onzekerheden met betrekking tot de betrouwbaarheid en ordelijkheid van de verantwoording van de uitgaven en ontvangsten op artikel 8 is overschreden. Het betreft een onzekerheid van €0,8 miljoen waarvan €0,7 miljoen in de uitgaven en €0,1 miljoen in de ontvangsten. Deze wordt veroorzaakt doordat documenten ontbreken om de betrouwbaarheid en ordelijkheid van de verantwoording van de uitgaven en ontvangsten te kunnen vaststellen.

4 Bedrijfsvoering

In dit hoofdstuk bespreken we de resultaten van ons onderzoek naar de bedrijfsvoering van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad. We beschrijven kort in hoeverre de situatie is veranderd ten opzichte van vorig jaar en we staan stil bij enkele belangrijke ontwikkelingen in de bedrijfsvoering (§ 4.1). Aansluitend geven we een oordeel over de bedrijfsvoering (§ 4.2). In de daaropvolgende paragrafen beschrijven we de geconstateerde onvolkomenheden meer in detail (§ 4.3) en bespreken we belangrijke risico's en aandachtspunten (§ 4.4). We sluiten dit hoofdstuk af met ons oordeel over de totstandkoming van de informatie over de bedrijfsvoering die de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in zijn jaarverslag verstrekt (§ 4.5).

4.1 Ontwikkelingen in de bedrijfsvoering

Informatiebeveiliging

Wij zien bij de Overige Hoge Colleges van Staat een toegenomen aandacht voor informatiebeveiliging. De Overige Hoge Colleges van Staat zijn zich steeds meer bewust van het belang van een goede informatiebeveiliging. Hoewel niet verplicht, hebben deze organisaties aangegeven zich te willen houden aan de Baseline Informatiebeveiliging Rijksdienst (BIR:2017) en aan de Baseline Informatiebeveiliging Overheid (BIO) die de BIR sinds 1 januari 2020 vervangt. Tegelijkertijd hebben deze organisaties nog het nodige te doen op het gebied van informatiebeveiliging.

Informatie over beveiliging financieel systeem Tweede Kamer

De Raad van State, Algemene Rekenkamer en Nationale ombudsman maken net zoals de Eerste Kamer gebruik van het financiële systeem van de Tweede Kamer. Deze 4 Hoge Colleges van Staat fungeren daarmee als opdrachtgever van de Tweede Kamer voor de financiële administratie. Op grond van de dienstverleningsafspraken tussen deze Hoge Colleges van Staat en de Tweede Kamer dient de Tweede Kamer met beheerrapportages informatie te verschaffen over de naleving van de afspraken, zoals wij in voorgaande jaren hebben gemeld. De Tweede Kamer heeft in 2018 geen zekerheid kunnen geven over de informatiebeveiliging van het financiële systeem aan de 4 Hoge Colleges van Staat. Hierdoor was niet bekend of de risico's voldoende zijn afgedekt. In 2019 heeft de Tweede Kamer deze zekerheid wel kunnen geven aan de 4 Hoge Colleges van Staat.

Nieuw financieel systeem

De Tweede Kamer is van plan een nieuw financieel systeem aan te schaffen. Hierbij komt de vraag naar voren of de andere 4 Hoge Colleges van Staat willen aansluiten bij dit nieuwe systeem van de Tweede Kamer, of dat zij zelfstandig een systeem aanschaffen. Omdat de

Hoge Colleges kleine organisaties zijn, kan het voordelen bieden om op dit vlak samen te werken, zowel financieel als in termen van continuïteit en kwaliteit van dienstverlening, zonder afbreuk te doen aan de onafhankelijke positie en de eigen beheerverantwoordelijkheid van de afzonderlijke organisaties.

Wij bevelen de Hoge Colleges van Staat aan om tijdig met elkaar in gesprek te gaan over een systeem dat past bij hun omvang. Wij achten het van belang dat het nieuwe financiële systeem een functie heeft om de onderbouwing van prestatieverklaringen vast te leggen en afdwingt dat er eerst een verplichting is vastgelegd voordat er betaald wordt.

4.2 Oordeel over de bedrijfsvoering

In deze paragraaf geven wij ons oordeel over de bedrijfsvoering van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad.

De door ons onderzochte onderdelen van de bedrijfsvoering van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad voldeden in 2019 aan de gestelde eisen, met uitzondering van 4 onvolkomenheden.

Tabel 2 Onvolkomenheden bij de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad (IIB)

Onderwerp	2017	2018	2019
Informatiebeveiliging Raad van State			Onvolkomenheid
Informatiebeveiliging Nationale ombudsman			Onvolkomenheid
Financieel beheer Kabinet van de Gouverneur van Curaçao			Onvolkomenheid
Financieel beheer Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten			Onvolkomenheid

4.3 Onvolkomenheden

Van de 4 onvolkomenheden hebben er 2 betrekking op informatiebeveiliging. De Raad van State, de Algemene Rekenkamer en de Nationale ombudsman hebben als Hoog College van Staat de gezonde ambitie om te voldoen aan de wet- en regelgeving voor informatiebeveiliging waaraan ministeries moeten voldoen (BIR2017, die sinds 1 januari 2020 is vervangen door de BIO), terwijl de regelgeving hen dit strikt genomen niet voorschrijft.

Digitale en fysieke dreigingen zoals sabotage, verstoring, diefstal en lekken van staatsgeheime, bedrijfsvertrouwelijke en privacygevoelige informatie hebben in potentie een grote impact op de burger, de rijksoverheid en het bedrijfsleven. Juist in tijden van crisis, zoals bij de coronacrisis, is het van belang dat informatie goed beveiligd is omdat de getroffen

maatregelen ervoor zorgen dat de meeste werkzaamheden digitaal moeten plaatsvinden. Denk aan thuiswerken, videobellen en telefonisch overleg. Er zijn aanwijzingen dat cybercriminelen zich hier massaal op storten en het aantal valse mails over het coronavirus fors is toegenomen. Zo worden uit naam van de World Health Organization valse e-mails verstuurd met schadelijke, gevaarlijke malware. Ook de aanvallen op Citrix en de aanval met gijzelsoftware bij de Universiteit van Maastricht eind 2019 tonen aan dat beschikbaarheid van de digitale voorzieningen van groot belang zijn. De impact die het gebrek aan een goede informatiebeveiliging kan hebben is de reden dat de Algemene Rekenkamer hier al jaren onderzoek naar doet.

We constateren rijksbreed dat ongeveer de helft van de onderzochte organisaties informatiebeveiliging (op het gebied van governance, de inrichting van de organisatie, het incidentmanagement en het risicomanagement) niet op orde heeft. Wij zien in het totaalbeeld rijksbreed dat er veel inspanningen zijn geleverd en het aantal geeft aan dat er zichtbaar een stap voorwaarts is gemaakt. We stellen vast dat er sprake is van een reëel risico in de keten van overheidsorganisaties bij het uitwisselen van informatie. Er zijn onderling sterke afhankelijkheden tussen ministeries bij het uitwisselen van staatsgeheime, bedrijfsvertrouwelijke en privacygevoelige informatie. Door de grote verschillen in de niveaus van informatiebeveiliging ontstaan er risico's bij het uitwisselen van informatie. De zwakste schakel binnen de keten bepaalt de sterkte van de keten als geheel. Het is van belang dat onderlinge relaties, verschillen en afhankelijkheden tussen de schakels in de keten voor ieder ministerie helder zijn. Het is nu onduidelijk wie verantwoordelijk is voor de verschillende ketens van informatiesystemen die departementoverstijgend zijn.

De Raad van State, de Algemene Rekenkamer en de Nationale ombudsman hebben nog een flinke weg te gaan op het gebied van informatiebeveiliging en zijn zich daar ook bewust van. Rollen, taken en verantwoordelijkheden voor informatiebeveiliging zijn niet belegd of lopen door elkaar.

4.3.1 Informatiebeveiliging Raad van State

Opvolging aanbevelingen verantwoordingsonderzoek 2018

Wij hebben onderzoek gedaan naar de onderdelen van de informatiebeveiliging waarvan de Raad van State in 2018 in de in-controlverklaring aangaf dat deze nog verbetering behoeven. Daarnaast heeft de ADR, op verzoek van de Raad van State, een onderzoek uitgevoerd naar een aantal maatregelen uit de BIR2017 op het gebied van organiseren van informatiebeveiliging, beheer van bedrijfsmiddelen, toegangsbeveiliging, beveiliging bedrijfsvoering, acquisitie, ontwikkeling en onderhoud van informatiesystemen en leveranciersrelaties. Wij vinden het positief dat de Raad van State zelf het initiatief heeft genomen voor het onderzoek. In onze bevindingen maken wij gebruik van dit onderzoek.

Beeld over 2019

De ADR en wij constateren dat de Raad van State nog niet aan de BIR2017 en aan de BIO, die de BIR per 1 januari 2020 vervangt, voldoet.

Capaciteit

Wij zien een risico in het structureel borgen van voldoende capaciteit, kennis en vervanging voor belangrijke ondersteunende en staffuncties bij de Raad van State. Voor de functie van CISO, voor het leveranciers- en contractmanagement, maar ook voor andere functies binnen IT-diensten wordt momenteel een aanzienlijke druk en gebrek aan capaciteit ervaren. De in deeltijd aangestelde CISO is vooral bezig met het oplossen van operationele vraagstukken in plaats van de meer strategische taken die bij deze functie behoren. Bovendien worden veel sleutelposities momenteel ingevuld door externe medewerkers. Dit maakt de organisatie onnodig kwetsbaar en afhankelijk en het kan leiden tot discontinuïteit in de activiteiten die nodig zijn om te blijven voldoen aan de informatiebeveiligingsvereisten.

Autorisatiebeheer

Belangrijk onderdeel van de informatiebeveiliging is het toekennen van toegangsrechten zodat medewerkers alleen bij documenten en systemen kunnen die zij voor hun werk nodig hebben. De ADR stelt vast dat er geen register is waaruit blijkt welke personen bevoegdheden hebben voor het verlenen van toegangsrechten. Omdat er geen functieprofielen zijn opgesteld is niet op voorhand duidelijk bij welke functie welke toegangsrechten horen. Medewerkers worden op individueel niveau geautoriseerd en niet op basis van hun functie. Hierdoor bestaat het risico dat er te veel rechten worden toegekend en bestaat het risico dat onbevoegden toegang krijgen tot (vertrouwelijke) gegevens.

De Raad van State voert geen periodieke controles uit op uitgegeven toegangsrechten om vast te stellen of medewerkers niet te veel toegangsrechten hebben. Door de Raad van State is aangegeven dat leidinggevenden niet altijd (tijdig) melden dat een detachering, inhuur- of stageperiode is beëindigd of dat medewerkers een andere functie hebben gekregen. Hierdoor worden toegangsrechten niet tijdig aangepast.

Leveranciersmanagement

In de overeenkomsten met IT-leveranciers zijn algemene bepalingen opgenomen voor het naleven van de van toepassing zijnde wet- en regelgeving. In die overeenkomsten en de onderliggende documenten zijn niet expliciet de betreffende beveiligingseisen conform de BIR opgenomen, waardoor onduidelijkheid bestaat over de eisen waaraan een leverancier dient te voldoen. Momenteel wordt niet met een bepaalde frequentie toezicht gehouden (d.m.v. controles of audits) op het door leveranciers naleven van informatiebeveiligingseisen

(w.o. BIR/BIO en AVG). Dit moet in de organisatie beter worden ingevuld zodat zekerheid wordt verkregen over geleverde diensten door derden en het naleven van overeengekomen afspraken en eisen.

Risicoanalyse

Per informatiesysteem is het van belang dat er op basis van een risicoanalyse beveiligingseisen opgesteld worden zodat de juiste maatregelen worden genomen om de informatie in de systemen te beveiligen. Deze risicoanalyse moet periodiek worden geactualiseerd zodat eisen wanneer nodig aangescherpt worden. Er is nog geen formeel proces voor risicoanalyse en periodieke bijstelling van deze risicoanalyse ingericht ten behoeve van het vaststellen van de beveiligingseisen.

Afhankelijk van de classificatie van informatie (waaronder departementaal vertrouwelijk en staatsgeheim) moeten extra maatregelen worden getroffen om deze informatie te beveiligen. Een ingevuld informatie-classificatieschema heeft de ADR niet aangetroffen, zodat niet duidelijk is hoe informatie is geclassificeerd. Het risico bestaat dat informatie niet op het juiste niveau is beveiligd.

Bewustwording

Uit het onderzoek van de ADR volgde dat (nieuwe) medewerkers, waaronder ook externen, niet nadrukkelijk en consequent op de geldende regels voor het gebruik van bedrijfsmiddelen en informatie worden gewezen.

Conclusie en aanbevelingen

De ADR en de Algemene Rekenkamer constateren over 2019 bij de Raad van State risico's op gebied van informatiebeveiliging. Vooral het autorisatiebeheer, het leveranciersmanagement, de beschikbare capaciteit en de risicoanalyses moeten verbeterd worden. Daarom beoordelen wij de informatiebeveiliging bij de Raad van State over 2019 als een onvolkomenheid. Wij hebben in ons onderzoek over 2019 vastgesteld dat de Raad van State de ambitie heeft om binnen een aantal jaar aan de BIO te voldoen.

Wij doen de volgende aanbevelingen aan de Raad van State om de genoemde risico's op het terrein van informatiebeveiliging te beheersen:

- Zorg in de eigen organisatie en formatie voor structureel voldoende gekwalificeerde capaciteit inclusief vervanging, zodat de positie en slagvaardigheid van deze functies (waaronder de CISO en ten behoeve van het leveranciers- en contractmanagement) voldoende is geborgd.

- Richt het autorisatiebeheer zodanig in dat er functieprofielen zijn en er per functieprofiel rechten worden toegekend. Maak per applicatie inzichtelijk welke bevoegdheden medewerkers hebben en controleer periodiek de toegangsrechten.
- Maak goede afspraken met IT-leveranciers om te voldoen aan de beveiligingseisen die volgens de BIO van toepassing zijn. Controleer periodiek de naleving van deze beveiligingseisen door IT-leveranciers.
- Stel per systeem een risicoanalyse op zodat de juiste maatregelen worden genomen om de informatie in de systemen op het juiste niveau te beveiligen. Actualiseer deze risicoanalyse periodiek. Stel een overzicht op waarin alle soorten informatie van de Raad van State zijn geclassificeerd, zodat kan worden gewaarborgd dat de juiste bijbehorende beveiligingsmaatregelen zijn genomen.

4.3.2 Informatiebeveiliging Nationale ombudsman

Opvolging aanbevelingen verantwoordingsonderzoek 2018

In 2018 heeft de Nationale ombudsman een onderzoek laten uitvoeren naar de informatiebeveiliging bij de eigen organisatie. In het verantwoordingsonderzoek 2018 constateerden we al dat de Nationale ombudsman een start had gemaakt met het oppakken van de hieruit gekomen verbeterpunten. Deze lijn is doorgezet in 2019, maar er is nog onvoldoende voortgang geboekt om te kunnen spreken van een goede informatiebeveiliging. De Nationale ombudsman is van plan om de verbeteringen in 2020 volledig af te ronden.

Beeld over 2019

Bij de Nationale ombudsman constateren wij op alle 4 de aandachtsgebieden (governance, inrichting van de organisatie, risicomanagement en incidentmanagement) risico's. Verder constateren we dat de Nationale ombudsman door het ontbreken van bijvoorbeeld een verplicht visiedocument met een passage over informatiebeveiliging en door een verouderd informatiebeveiligingsbeleid het risico loopt dat het ontbreekt aan directieaansturing van en directiesteun voor informatiebeveiliging in overeenstemming met bedrijfseisen en relevante wet- en regelgeving. Daarnaast zijn er onvoldoende waarborgen dat medewerkers, contractanten, bestuurders en lijnmanagers hun verantwoordelijkheden begrijpen op het gebied van informatiebeveiliging. Het ontbreekt bijvoorbeeld aan een verankering van bewustwordingsactiviteiten. Er is geen jaarplan voor informatiebeveiliging waardoor het risico bestaat op onvoldoende sturing van en draagvlak voor de realisatie van informatiebeveiligingsdoelen in overeenstemming met het beleid, de missie en strategie van de Nationale ombudsman.

We constateren dat bij de Nationale ombudsman rollen en/of taken op het terrein van informatiebeveiliging niet belegd zijn of door elkaar lopen. Het risico is dat de implementatie en uitvoering van de informatiebeveiliging binnen de organisatie niet geïnitieerd of beheerst wordt.

Op het gebied van risicomanagement zien wij dat er een verouderd handboek voor risicomanagement is, dat niet voldoet aan een volgens de BIR2017 en BIO vereist risicomanagementbeleid en de daarbij horende elementen. Daarnaast is er geen overzicht van de belangrijkste systemen op het gebied van informatiebeveiliging, waardoor de Nationale ombudsman het risico loopt dat informatie en informatiesystemen onjuist beveiligd zijn.

Op het gebied van incidentmanagement bestaat het risico dat er geen consistente en doeltreffende aanpak van het beheer van informatiebeveiligingsincidenten is. Er is een systeem voor de registratie van informatiebeveiligingsincidenten, maar er zijn geen voorschriften hoe medewerkers hiermee om moeten gaan. Hierdoor kan informatie over zwakke plekken in de beveiliging worden gemist.

Conclusie en aanbevelingen

Wij constateren over 2019 bij de Nationale ombudsman op alle 4 de aandachtsgebieden risico's. Daarom beoordelen wij de informatiebeveiliging bij de Nationale ombudsman over 2019 als een onvolkomenheid.

Wij hebben in ons onderzoek over 2019 ook vastgesteld dat de eerste stappen naar verbetering zijn gezet en dat de Nationale ombudsman de verbeteringen in 2020 wil afronden. Wij doen de volgende aanbevelingen aan de Nationale ombudsman om de genoemde risico's op het terrein van informatiebeveiliging te beheersen:

- Richt een incidentmanagementproces in om inzicht te krijgen in de belangrijkste beveiligingsincidenten en rapporteer hierover periodiek aan het lijnmanagement. Dit zorgt voor een inzicht in de informatiebeveiligingsincidenten, met inbegrip van communicatie hierover en zwakke plekken in de beveiliging.
- Herzien en vernieuw het proces van risicomanagement en neem daarin op de risicobereidheid, risicoacceptatie en risicomitigatie om tot de juiste beveiliging van informatie en informatiesystemen te komen.
- Leg afspraken over taken en verantwoordelijkheden van medewerkers helder vast ten aanzien van het behalen van informatiebeveiligingsdoelstellingen. Dit zorgt ervoor dat de implementatie en uitvoering van de informatiebeveiliging binnen de organisatie geïnitieerd en beheerst wordt.

4.3.3 Financieel beheer Kabinet van de Gouverneur van Curaçao en Sint-Maarten

De ADR heeft bij de Kabinetten van de Gouverneur controles verricht naar de personele en materiële uitgaven. Hiervoor zijn factuurbetalingen en salarisbetalingen geselecteerd en zijn onderbouwende documenten aan de Kabinetten van de Gouverneurs opgevraagd. Bij de Kabinetten van de Gouverneur van Curaçao en Sint-Maarten kreeg de ADR na herhaaldelijke verzoeken niet alle documenten aangeleverd. Dit kwam bijvoorbeeld

doordat documenten niet meer vindbaar waren. Documenten die wel werden aangeleverd gaven onvoldoende informatie om de rechtmatigheid, betrouwbaarheid en ordelijkheid van de uitgaven vast te stellen.

Hierdoor kunnen wij niet zeggen of de uitgaven terecht zijn gedaan en of deze rechtmatig zijn. We kunnen bijvoorbeeld niet vaststellen of:

- voorafgaand aan de levering van goederen en diensten offertes zijn opgevraagd zodat een marktconform tarief kan worden aangetoond;
- facturen en contracten/offertes/bestellingen met elkaar overeenkomen;
- daadwerkelijk is geleverd wat op de factuur staat;
- de contractvoorwaarden zijn nageleefd voordat tot betaling wordt overgegaan;
- de medewerkers van het Kabinet van de Gouverneur van Curaçao het juiste bedrag aan salaris hebben ontvangen.

De ontvangsten van het kabinet bestaan uit leges in verband met de afgifte van paspoorten, nooddocumenten, visa en ingediende verzoeken om het Nederlanderschap te verkrijgen door optie en naturalisatie. Bij de ontvangsten kreeg de ADR tegenstrijdige informatie van de kabinetten en van de RvIG over aantallen verstrekte reisdocumenten. In § 4.4 gaan wij hier verder op in.

Bij het Kabinet van de Gouverneur van Curaçao kunnen wij voor geen enkele van de onderzochte ontvangsten en uitgaven vaststellen dat deze kloppen. Bij het Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten kunnen wij eveneens voor geen enkele van de onderzochte ontvangsten en uitgaven, met uitzondering van de salarissen, vaststellen dat deze kloppen. Er is volgens ons geen sprake van een ordelijk en controleerbaar financieel beheer. Daarom merken wij dit aan als onvolkomenheid.

Aanbevelingen

Wij bevelen de Kabinetten van de Gouverneur van Curaçao en Sint-Maarten dringend aan om de administratie goed in te richten en om gestructureerd contracten, offertes, bestellingen, facturen, prestatieverklaringen en betaalbewijzen vast te leggen. Hierbij moet de aansluiting tussen deze documenten zichtbaar worden vastgelegd. Ook bevelen wij aan om interne controles in te richten. Als de Kabinetten van de Gouverneur van Curaçao en Sint-Maarten dit niet zelfstandig kunnen organiseren, bevelen wij hun aan advies te vragen aan de minister van BZK.

4.4 Belangrijke risico's en aandachtspunten bedrijfsvoering

Raad van State

Bij de Raad van State stellen wij vast dat het verplichtingenbeheer niet goed verloopt: verplichtingen hadden in 2017 of 2018 geboekt moeten worden, zijn te laat, dubbel, gesplitst, te hoog of te laag geboekt.

In de veegbrief¹ van begrotingshoofdstuk IIB stond bij de Raad van State dat de verplichtingen € 5 miljoen hoger zouden zijn dan begroot. Deze verhoging werd veroorzaakt doordat de Raad van State jaarverplichtingen 2020 al in 2019 heeft geboekt. Dit is echter niet toegestaan. Na melding hierover van ons en de ADR heeft de Raad van State dit gecorrigeerd en alsnog in 2020 geboekt. De informatie in de veegbrief was onjuist, maar dit is naderhand niet gerectificeerd. Hierdoor zijn de Staten-Generaal onjuist geïnformeerd over de maximale hoogte van de verplichtingen bij de Raad van State.

Deze foutieve boekingen in de verplichtingen zijn niet door de Raad van State zelf opgemerkt, maar door ons en de ADR. Omdat een groot deel van deze foutieve boekingen nog gecorrigeerd konden worden, merken wij het verplichtingenbeheer niet aan als onvolkomenheid, maar als aandachtspunt. In 2020 zullen wij onderzoeken of een zichtbare verbetering heeft plaatsgevonden.

Daarnaast moet de Raad van State meer aandacht besteden aan het onderbouwen van prestatieverklaringen, en de aansluiting tussen contracten en facturen, met name bij uitzendkrachten en ICT-producten, moet beter zichtbaar gemaakt worden.

Bij de inhuur van medewerkers moet de Raad van State de knock-out-criteria in het programma van eisen beter naleven en offertes van inhuurkrachten afwijzen als zij niet aan het programma van eisen voldoen.

Algemene Rekenkamer

Bij de Algemene Rekenkamer stellen wij vast dat het aandachtspunt uit 2018 voor het verplichtingen- en vorderingenbeheer is opgelost. De Algemene Rekenkamer moet meer oog hebben voor het onderbouwen van prestatieverklaringen en moet de aansluiting tussen contracten en facturen beter zichtbaar maken.

In haar eigen jaarverslag stelt de Algemene Rekenkamer vast dat er nog een aantal verbeterpunten zijn op het vlak van het formaliseren en uitwerken van het informatie-beveiligingsbeleid. In de In Control Verklaring (ICV) staan verschillende verbeterpunten benoemd.

Dit beeld wordt bevestigd in een verkennend onderzoek dat de Algemene Rekenkamer over 2019 heeft uitgevoerd naar de informatiebeveiliging. Uit deze verkenning volgt dat

de Algemene Rekenkamer nog niet aan alle formele vereisten op het gebied van informatiebeveiliging voldoet. Wij bevelen de Algemene Rekenkamer aan om in 2020 een audit uit te voeren naar het informatiebeveiligingsbeleid in zijn geheel en naar de organisatie van de informatiebeveiliging, het risicomanagement en het incidentmanagement in het bijzonder. In het Verantwoordingsonderzoek 2020 zullen wij onderzoeken of de Algemene Rekenkamer voldoet aan de BIO.

Nationale ombudsman

De Nationale ombudsman moet meer aandacht besteden aan het onderbouwen van prestatieverklaringen. Voor een aantal facturen heeft de ADR niet kunnen vaststellen dat de bestelling of dienst waarvoor betaald is daadwerkelijk is geleverd.

Daarnaast is een aantal contracten niet tijdig verlengd of ontbreekt hierover informatie. Een aantal verplichtingen is in het verkeerde begrotingsjaar geboekt.

Wij verwachten van de Nationale ombudsman een beter contractbeheer, waarbij vanuit het contractenregister tijdig een signaal komt dat contracten verlengd moeten worden. Samen met het aangaan en verlengen van contracten moet er een verplichting worden aangegaan of opgehoogd.

Kanselarij der Nederlandse Orden

De Kanselarij der Nederlandse Orden is bezig het aanvraagstelsel voor Koninklijke onderscheidingen te vervangen. Via dit IT-systeem kunnen gebruikers, zoals gemeenten, provincies en ministeries, aanvragen indienen voor Koninklijke onderscheidingen en worden deze aanvragen behandeld en gearhiveerd. De Kanselarij heeft in 2016 door middel van een Europese aanbesteding een IT-leverancier gecontracteerd die de levering, exploitatie en beheer van dit IT-systeem gaat verzorgen. De eerste versie van dit IT-systeem zou half 2018 gereed zijn voor gebruik.

In aanvulling op het oorspronkelijke contract zijn er in 2019 2 nieuwe afspraken gemaakt, waarbij de Kanselarij aan de IT-leverancier een aanvullend bedrag betaalt voor meerwerk voor het bouwen van het IT-systeem en meerwerk voor de migratie van gegevens van het oude naar het nieuwe systeem. Uitbreidingen van het oorspronkelijke contract met deze omvang zijn echter niet toegestaan volgens de Aanbestedingswet 2012, tenzij deze wijzigingen niet te voorzien waren. Wij zijn niet overtuigd dat dit meerwerk niet te voorzien was en geen deel had kunnen uitmaken van de oorspronkelijke opdracht. Op grond van de Aanbestedingswet 2012 kan daarmee sprake zijn van een wezenlijke wijziging. Wij kunnen daardoor niet met zekerheid de naleving van de aanbestedingswetgeving, en daarmee de rechtmatigheid van dit meerwerk vaststellen.

In 2020 wordt er nog een afspraak over meerwerk voor het bouwen gemaakt, de waarde hiervan is nog niet bekend. Deze aanvullende werkzaamheden leiden ertoe dat de bouw van het IT-systeem vertraging heeft opgelopen. Wij stellen vast dat deze contractwijzigingen nog niet zijn gepubliceerd op TenderNed en TED, wat onder de Aanbestedingswet 2012 wel vereist is.

Naast het contract met de IT-leverancier heeft de Kancelarij bij een ICT-broker medewerkers ingehuurd om het project te begeleiden. Omdat het project langer duurt, moeten ook deze medewerkers langer ingehuurd worden. Dit leidt tot extra kosten voor de Kancelarij. Uit ons onderzoek volgt dat de verlenging van deze contracten op onrechtmatige wijze is geschied.

Wij zien dat het project vertraging heeft opgelopen, dat de kosten aanzienlijk hoger zijn dan geraamd en dat een deel van de aangegane verplichtingen onrechtmatig is. We zien ook dat de Kancelarij, een organisatie van relatief bescheiden omvang, voor de beheersing van het project mede afhankelijk is van steun van derden en die ook verkregen heeft bij de Haagse Inkoop Samenwerking (HIS) en bij externe inhuurmedewerkers. Wij stellen vast dat een deel van de onrechtmatigheden in 2019 het gevolg is van onzorgvuldigheden bij de Europese aanbesteding in 2016. De Kancelarij blijft evenwel eindverantwoordelijk, daarom merken wij het IT-beheer over 2019 aan als aandachtspunt.

Wij bevelen de Kancelarij aan:

- erop toe te zien dat de data die in het nieuwe systeem worden opgeslagen niet vervuild raken zodat de data integer blijven en bij een eventuele nieuwe migratie er geen problemen ontstaan om de data over te zetten;
- te zorgen voor betere naleving van de aanbestedingsregels;
- de wijzigingen alsnog te publiceren op TenderNed en TED;
- de lessen uit dit project te betrekken bij mogelijke toekomstige IT-projecten.

Ontvangsten kabinetten van de Gouverneur

De ontvangsten van de kabinetten van de Gouverneur bestaan uit leges in verband met de afgifte van paspoorten, nooddocumenten en visa, en uit ingediende verzoeken om de Nederlandse nationaliteit te krijgen door optie en naturalisatie. Voor alle drie de kabinetten konden wij bij de ontvangsten geen aansluiting maken tussen de gegevens van het kabinet en de gegevens van de Rijksdienst voor Identiteitsgegevens (RvIG). De ontvangsten zijn voor ons onzeker. Wij doen de aanbeveling aan de minister van BZK en aan de kabinetten om uit te zoeken waar de verschillen vandaan komen, en om het proces zodanig in te richten dat er een eenduidige registratie van afgegeven paspoorten, nooddocumenten en naturalisaties is. De registratie van paspoorten en nooddocumenten moet periodiek met de RvIG worden afgestemd, waarbij verschillen moeten worden geanalyseerd.

4.5 Oordeel over de totstandkoming bedrijfsvoeringsinformatie

Wij hebben de betrouwbaarheid van de totstandkoming van de bedrijfsvoeringsinformatie in het jaarverslag onderzocht in aanvulling op ons oordeel over de bedrijfsvoering.

De bedrijfsvoeringsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is betrouwbaar tot stand gekomen en is niet strijdig met de financiële verantwoordingsinformatie.

5 Beleidsresultaten

Wij hebben onderzoek gedaan naar de informatie die de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties in het *Jaarverslag 2019* van het begrotingshoofdstuk de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad heeft opgenomen over het gevoerde beleid. Wij geven in dit hoofdstuk een oordeel over de totstandkoming van deze informatie.

5.1 Oordeel over de totstandkoming beleidsinformatie

De beleidsinformatie in het *Jaarverslag 2019* van het begrotingshoofdstuk de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad is betrouwbaar tot stand gekomen en is niet strijdig met de financiële verantwoordingsinformatie.

6 Reactie minister en nawoord Algemene Rekenkamer

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft op 11 mei 2020 gereageerd op ons conceptrapport. Hieronder geven we haar reactie samengevat weer. De volledige reactie staat op www.rekenkamer.nl/verantwoordingsonderzoek2019. We sluiten dit hoofdstuk af met ons nawoord.

6.1 Reactie minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties schrijft:

Met belangstelling heb ik kennisgenomen van uw conceptrapport bij het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad, hoofdstuk IIB van de rijksbegroting.

Samenwerking tussen de Hoge Colleges van Staat vindt nu plaats door middel van kennisdelen en -uitwisseling. Bij een aantal concrete zaken (gezamenlijk gebruik financieel systeem, inkoop, beveiliging) gaat de samenwerking verder. In 2020 zal in het overleg van de Hoge Colleges van Staat worden nagegaan welke vorm van samenwerking op de overige te onderscheiden onderdelen van de bedrijfsvoering passend en gewenst is. Vanuit mijn beheersverantwoordelijke rol ben ik graag bereid de Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad hierin te adviseren.

Raad van State

Naar aanleiding van uw bevindingen ten aanzien van de informatiebeveiliging zal de Raad van State een plan van aanpak opstellen, waarin uw aanbevelingen zullen worden uitgewerkt in concrete maatregelen en actiepunten. Het doel is om de komende jaren de Informatiebeveiliging in overeenstemming te brengen met de Baseline Informatiebeveiliging van de Overheid (de BIO). De Raad van State zal aan de in het onderzoek genoemde onderdelen van financieel beheer extra aandacht geven door het aanscherpen van interne procedures en interne controle op de naleving.

Algemene Rekenkamer

Het is goed om te zien dat u aangeeft dat het in 2018 aan de Algemene Rekenkamer toegekende aandachtspunt voor het verplichtingen- en vorderingenproces is opgelost. Dat neemt niet weg dat de Algemene Rekenkamer ook in 2020 verder gaat met het verbeteren van het interne financieel beheer. U wijst vanuit uw controlerende rol op het feit dat de informatiebeveiliging bij de Algemene Rekenkamer nog niet aan alle formele vereisten voldoet. Het realiseren van deze laatste stap is ook voor de Rekenkamer zelf een

belangrijke prioriteit. De werkzaamheden van de Algemene Rekenkamer zijn erop gericht dit medio 2020 afgerond te hebben, om vervolgens via een externe audit te laten vaststellen of wordt voldaan aan de Baseline Informatiebeveiliging Overheid.

De Nationale ombudsman

Om de informatiebeveiliging te verbeteren zijn er diverse maatregelen doorgevoerd die in 2020 zijn ingegaan. De Nationale Ombudsman gaat hier gestructureerd mee aan de slag. Ook geeft u aan dat er meer aandacht besteed moet worden aan het onderbouwen van prestatieverklaringen. Daarnaast verwacht u een beter contractbeheer van de Nationale Ombudsman. De benodigde verbeteringen zijn bekend. De capaciteit is inmiddels opgehoogd en verwacht wordt dat dit aan de verbetering gaat bijdragen. De belangrijkste aanbeveling is de verbetering van de processen en ook hier verwacht de Nationale Ombudsman in 2020 een aanzienlijke verbetering.

Kanselarij der Nederlandse Orden

De Kanselarij der Nederlandse Orden heeft kennisgenomen van de resultaten van het verantwoordingsonderzoek 2019 Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad (IIB). De Kanselarij betreurt het dat de Algemene Rekenkamer niet met zekerheid kan vaststellen dat het meerwerk op bouw van het ICT-systeem als rechtmatig kan worden gezien. De Kanselarij is van mening dat het meerwerk onvoorzien was en derhalve rechtmatig is geweest. De aanbevelingen van de Algemene Rekenkamer zullen worden meegenomen bij het vervolg van het traject.

Kabinet van de Gouverneur van Aruba

U geeft aan dat de ADR geen aansluiting kon maken tussen de gegevens van het Kabinet van de Gouverneur van Aruba en de gegevens van de RvIG en u daarom alle ontvangsten als onzeker verklaart. In reactie hierop merk ik op dat RvIG slechts ten aanzien van de ontvangsten van paspoorten en nooddocumenten de counterpart is van het Kabinet van de Gouverneur van Aruba en niet ten aanzien van de ontvangsten van visa, opties en naturalisaties. In overleg met RvIG zal worden bezien hoe de aansluiting tussen de gegevens kan worden verzekerd.

Kabinet van de Gouverneur van Curaçao

Aan alle door u genoemde tekortkomingen zal in het lopende jaar op basis van een verbeterprogramma aandacht worden besteed, waarbij de huidige AO tegen het licht zal worden gehouden. Voor wat betreft de aansluiting tussen de ontvangsten en uitgaven, met name in relatie tot de gegevens van de RvIG, zal in overleg met RvIG worden onderzocht hoe die aansluiting verzekerd kan worden.

Kabinet van de Gouverneur van Sint-Maarten

Aan de hand van uw bevindingen op het gebied van financieel beheer zal worden gewerkt aan een verbeterplan. Uw aanbevelingen zullen daarbij worden meegenomen. In overleg met RvIG zal worden gekeken naar de achtergrond van de bevinding ten aanzien van de ontvangsten en worden bezien hoe aansluiting tussen de gegevens van het kabinet en de gegevens van de RvIG kan worden bewerkstelligd.

6.2 Nawoord Algemene Rekenkamer

Wij constateren dat de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad onze bevindingen grotendeels herkennen en inmiddels verbetertrajecten hebben aangekondigd of al zijn gestart om op de genoemde terreinen verbeteringen door te voeren. Over het verslagjaar 2020 zullen wij de verdere ontwikkelingen op deze terreinen volgen.

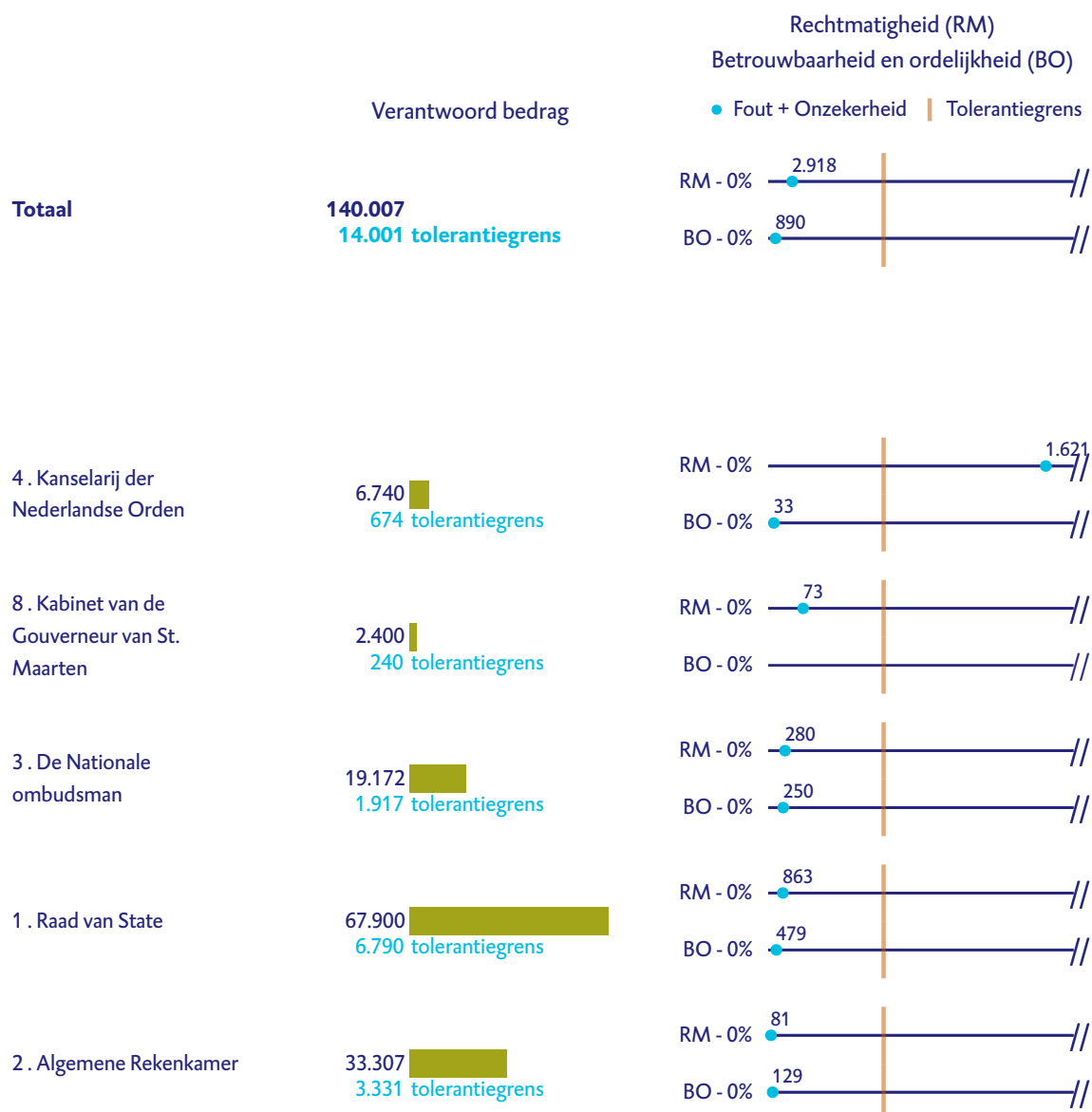
Overzicht fouten en onzekerheden de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad 2019

In deze bijlage vermelden wij via een visuele weergave de geconstateerde fouten en onzekerheden op totaalniveau en op artikelniveau ten behoeve van ons oordeel over de verplichtingen én uitgaven en ontvangsten in het *Jaarverslag 2019* van de Overige Hoge Colleges van Staat, Kabinetten van de Gouverneurs en de Kiesraad. Op onze website www.rekenkamer.nl/verantwoordingsonderzoek2019 vindt u een totaaloverzicht van alle gecontroleerde bedragen en fouten en onzekerheden die we aantreffen in:

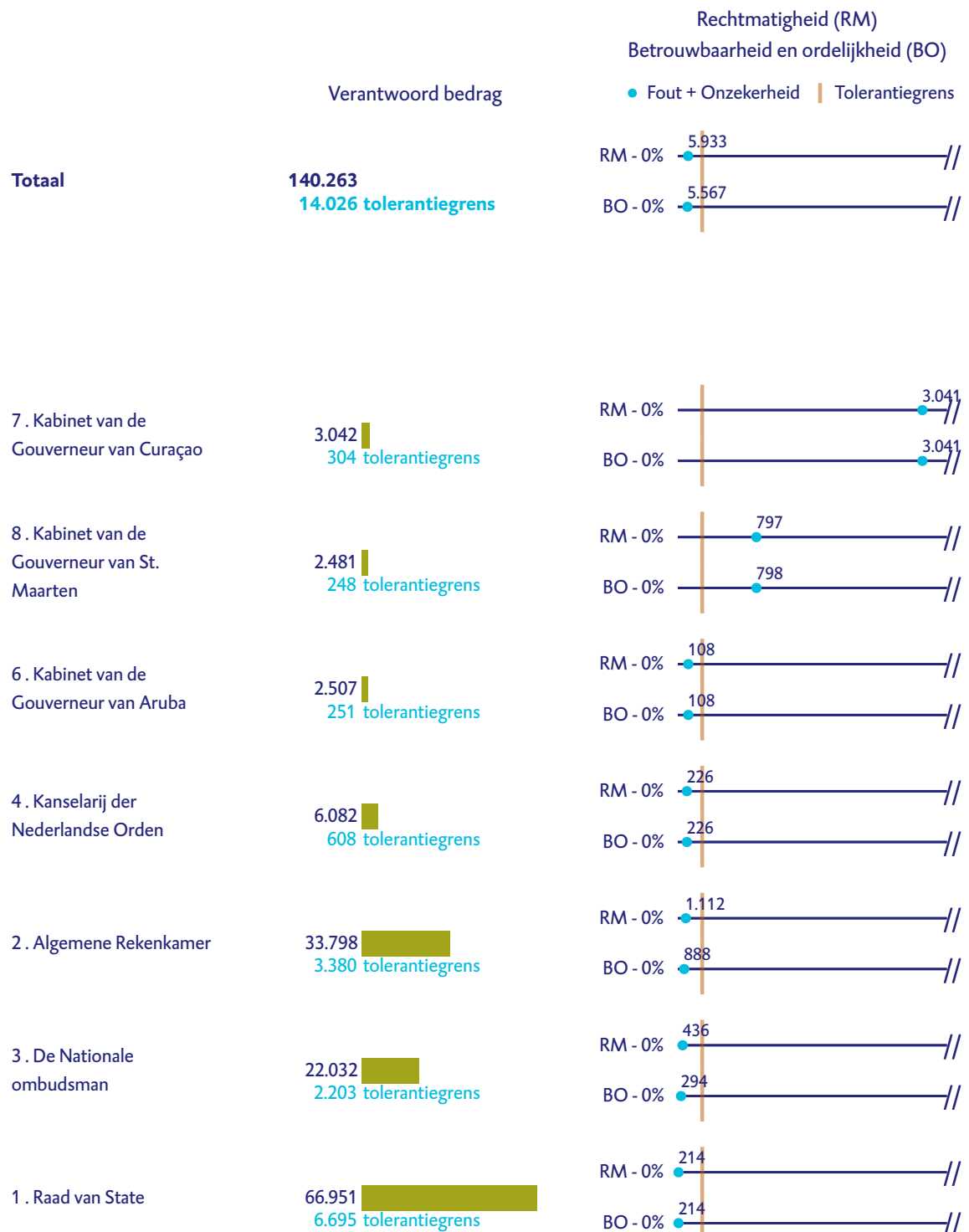
- Verplichtingen
- Uitgaven/ontvangsten
- Saldibalans
- Afgerekende voorschotten
- Baten-lastendiensten

De visualisatie geeft de tolerantiegrens (percentage) door middel van een verticaal streepje weer. Dit geldt zowel voor het criterium *rechtmatigheid* als voor het criterium *betrouwbaar en ordelijk*. De visualisatie start met weergave van de fouten en onzekerheden op het totaal van de verantwoordingsstaat en achtereenvolgens de begrotingsartikelen waar het hoogste percentage fouten en onzekerheden is geconstateerd. Begrotingsartikelen waar geen fouten en onzekerheden zijn geconstateerd zijn niet in de visualisatie opgenomen. Naast het verantwoorde totaalbedrag per begroting is het totaalbedrag per begrotingsartikel opgenomen. Het groene kader illustreert de relatieve financiële omvang van het begrotingsartikel ten opzichte van het totaalbedrag per begroting.

Verplichtingen (bedragen x € 1.000)

Uitgaven en ontvangsten (bedragen x € 1.000)

Over het verantwoordingsonderzoek

In ons jaarlijkse verantwoordingsonderzoek beoordelen wij de jaarverslagen die de ministers op Verantwoordingsdag aanbieden aan de Staten-Generaal. Wij onderzoeken ook de bedrijfsvoering van de ministeries gedurende het begrotingsjaar. Het onderzoek resulteert in onze verklaring van goedkeuring bij de rijksrekening en de saldibalans van het Rijk, zoals opgenomen in het Financieel Jaarverslag van het Rijk. De taken en bevoegdheden van de Algemene Rekenkamer voor het verantwoordingsonderzoek liggen vast in de Grondwet en in de Comptabiliteitswet 2016. Met een verklaring van goedkeuring van de Algemene Rekenkamer opgenomen in onze Staat van de rijksverantwoording, kunnen de Staten-Generaal per begrotingshoofdstuk decharge verlenen aan de minister.

Onderzoek naar de jaarverslagen

Ons onderzoek naar de jaarverslagen is gericht op het vaststellen:

- of de financiële verantwoordingsinformatie betrouwbaar en ordelijk is en de financiële transacties rechtmatig zijn – dat wil zeggen in overeenstemming met de begrotingswetten en andere toepasselijke (wettelijke) regels;
- of de (niet-financiële) verantwoordingsinformatie over het gevoerde beleid en de bedrijfsvoering betrouwbaar tot stand gekomen is en niet in strijd is met de financiële informatie;
- of de inrichting van het jaarverslag voldoet aan de bepalingen uit de Comptabiliteitswet 2016 en de Rijksbegrotingsvoorschriften.

Bij het onderzoek naar de financiële informatie maken we gebruik van de internationale controlestandaarden voor rekenkamers (International Standards of Supreme Audit Institutions, 'ISSAIs'). Wij verrichten zelf controlewerkzaamheden en maken waar mogelijk gebruik van de werkzaamheden van de Auditdienst Rijk (ADR) die controleert ten behoeve van de ministers conform de Comptabiliteitswet 2016.

De Algemene Rekenkamer stemt de risicoanalyse en de geplande controlewerkzaamheden met de ADR af. Wij toetsen jaarlijks het kwaliteitssysteem van de ADR en stellen risicogericht vast of de controlewerkzaamheden van de ADR goed zijn uitgevoerd en de bevindingen hebben geleid tot de juiste oordelen. Om te kunnen bepalen wat wel en niet belangrijk is gebruiken we kwantitatieve en kwalitatieve tolerantiegrenzen. Ons onderzoek en onze oordelen sluiten aan op het budgetrecht van het parlement per begrotingsartikel.

Voor de informatie in het jaarverslag over de bedrijfsvoering en het gevoerde beleid beoordelen wij op grond van de Comptabiliteitswet 2016 risicogericht de maatregelen voor een betrouwbare totstandkoming van deze niet-financiële informatie. Het onderzoek naar de betrouwbare totstandkoming richt zich op het proces van de totstandkoming van de informatie en minder op de informatie zelf. Wij geven dus geen oordeel af over deze niet-financiële informatie. Wel onderzoeken wij of deze informatie niet strijdig is met de financiële verantwoordingsinformatie.

Onderzoek naar de bedrijfsvoering

In ons onderzoek naar de bedrijfsvoering van de ministeries onderzoeken wij of het begrotingsbeheer, het financieel beheer, de materiële bedrijfsvoering en de daartoe bijgehouden administraties van het Rijk voldoen aan de normen van doelmatigheid, rechtmatigheid, ordelijkheid, controleerbaarheid en betrouwbaarheid.

Omdat het niet mogelijk is alle relevante elementen van de bedrijfsvoering jaarlijks te toetsen, hebben we een meerjarige aanpak ontwikkeld. We onderzoeken daarbij risicogericht de elementen die een rechtstreekse relatie hebben met de financiële informatie in de jaarverslagen of essentieel zijn in de bedrijfsvoering. Als we vinden dat een onderdeel van de bedrijfsvoering onvoldoende beheerst verloopt, noemen wij dat een ‘onvolkomenheid’ of een ‘ernstige onvolkomenheid’. In onze rapporten geven we niet alleen informatie over de onvolkomenheden, maar ook over belangrijke risico’s en aandachtspunten.

In 2018 en de voorgaande jaren heeft de Algemene Rekenkamer verschillende ministeries getoetst aan de Baseline Informatiebeveiliging Rijksdienst 2012 (BIR:2012). De BIR2017 is in januari 2019 in werking getreden. Over het jaar 2019 hebben we overeenkomsten geïdentificeerd tussen de BIR:2012, BIR2017 en de Baseline Informatiebeveiliging Overheid (BIO) die 1 januari 2020 van kracht is. Dit om stabiliteit te creëren in het toetskader over de jaren heen. Net als in verantwoordingsonderzoek (VO) over 2018 hebben wij in 2019 een selectie gemaakt van 4 aandachtsgebieden, met de daarbij behorende normen zoals hiervoor beschreven. Deze zijn geformuleerd in de vorm van beheersmaatregelen.

Het normenkader voor dit onderzoek is opgebouwd uit een viertal onderdelen die we ook in het VO 2018 gehanteerd hebben: Governance, Organisatie, Risk management en Incident management. Het onderzoek richt daarmee zich op het fundament van de informatiebeveiliging en is enerzijds gericht op de governance en opzet van informatiebeveiliging en anderzijds op de werking van incident- en risicomanagement.

Per onderzochte organisatie hebben wij de effectiviteit van de beheersmaatregelen beoordeeld. De effectiviteit van de beheersmaatregelen geeft een indicatie ten aanzien van de beheersing van het risico op het gebied van informatiebeveiliging. Vervolgens hebben wij een risico-impact analyse uitgevoerd om de zwaarte van de bevinding te bepalen. De zwaarte hangt onder andere af van de context van het departement en of aanvullende beheersmaatregelen door het ministerie zijn getroffen. Tenslotte wordt er een oordeel gegeven over de beheersing van de risico's binnen het ministerie.

Onderzoek naar beleidsinformatie

Wij doen jaarlijks onderzoek naar beleidsinformatie. In het onderzoek gaat het vooral om de vraag of ministers erin slagen de belastingbetaler waar voor zijn geld te leveren, en of zij het parlement hierover voldoende informeren.

Wij onderzoeken:

- hoeveel geld er wordt besteed aan het beoogde doel;
- of voor dat geld de beloofde prestaties worden geleverd;
- in hoeverre het beoogde doel wordt bereikt met dit geld;
- of de Staten-Generaal in begroting, jaarverslag en andere Kamerstukken over dit onderwerp voldoende informatie hebben gekregen.

Een uitgebreide methodologische verantwoording over ons jaarlijkse verantwoordingsonderzoek staat op onze website: www.rekenkamer.nl/verantwoordingsonderzoek.

Bijlage 3

Eindnoten

- 1 Tweede Kamer der Staten-Generaal Vergaderjaar 2019–2020 35 300 IIA, 35 300 IIB, Nr.9

Voorlichting

Afdeling Communicatie
Postbus 20015
2500 EA Den Haag
telefoon (070) 342 44 00
voorlichting@rekenkamer.nl
www.rekenkamer.nl

Omslag

Ontwerp: Corps Ontwerpers
Foto: Corbis/Hollandse Hoogte

Den Haag, mei 2020